

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΡΡΟΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΕΝΩΜΕΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Η διαπίστωση ενός κορυφαίου στοχαστή του αιώνα μας, του Sir Karl Popper¹, πως «ο δυτικός πολιτισμός μας γεννήθηκε με τους Έλληνες» πιστοποιεί την πρωτοτυπία και τον ρηξικέλευθο χαρακτήρα του αρχαίου ελληνικού στοχασμού. Η νομιμότητα αυτού του ισχυρισμού εγκυρώνεται από την διερεύνηση των θεμελιών της δυτικής σκέψης όπως αυτή εκφράζεται στο χώρο των φιλοσοφικών ιδεών, του επιστημονικού διαλογισμού και της κοινωνικής πρακτικής. Προς αυτή τη κατεύθυνση προτρέπει άλλωστε τη στροφή της έρευνας ένας σύγχρονος Γερμανός διανοητής, όταν θεωρεί πως «η ανακάλυψη των θεμελιών της ελληνικής σκέψης είναι το κεντρικό πρόβλημα διαφωτισμού της σύγχρονης συνείδησης»².

Καθώς οι σημερινές δυτικές δημοκρατίες αναζητούν νέες μορφές οργάνωσης που να ανταποκρίνονται στα αιτήματα των καιρών, η αναδρομή στους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας είναι μια πολύτιμη πνευματική εμπειρία που φωτίζει την ιστορική μελέτη και πλουτίζει τη σύγχρονη πολιτική θεωρία. Η διερεύνηση και η αποτίμηση των αρμών που συνέθεταν τις ελληνικές πόλεις του 5ου π.Χ. αιώνα δεν συμβάλλει μόνο στον εντοπισμό των κύριων χαρακτηριστικών της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας αλλά αναδεικνύει ταυτόχρονα μέσα από τη διαχρονική τους εξέλιξη τα πνευματικά δάνεια και τις πηγές έμπνευσης των σημερινών δυτικών δημο-

κρατιών. Η χρονική απόσταση που μεσολαβεί από την πλέον ολοκληρωμένη έκφραση της αθηναϊκής δημοκρατίας ως τη σημερινή «πρόκληση» της ένωσης (πολιτικής και σύντομα οικονομικής) των ευρωπαϊκών χωρών δεν μειώνει την επικαιρότητα των θεμελιακών αρχών που στήριζαν και έτρεφαν τους δημοκρατικούς θεσμούς των αρχαίων πόλεων. Το ενδιαφέρον για τη μελέτη αυτών των θεσμών παραμένει αμετάπρωτο, αν αναλογισθούμε πως οι θεσμοί αυτοί, ως μορφές συλλογικής συμπεριφοράς, αποτελούν πρότυπα (διαγραμματικά, ελλειπτικά έστω) των εξελιγμένων δημοκρατικών θεσμών της Ευρώπης. Αναγνωρίζεται με τον τρόπο αυτό ο κλασικός χαρακτήρας των αρχών που διάρθρωσαν την αρχαία ελληνική κοινωνία του 5ου κυρίως π.Χ. αιώνα, αφού η πολιτική διαίρεση και οργάνωση των αρχαίων ελληνικών πόλεων της εποχής αυτής αποτελεί πρότυπο για το πολιτιστικό πλαίσιο της ενωμένης Ευρώπης. Ιδωμένη ως κληρονομημένη πνευματική παρακαταθήκη και ως ιστορικά βιωμένη εμπειρία, η αρχαία ελληνική δημοκρατία αποτελεί μια πρόκληση για την ιστορική πορεία των ευρωπαϊκών δημοκρατιών. Για να αποτιμηθούν όμως σωστά και να ενταχθούν στις πραγματικές τους διαστάσεις οι δημοκρατικοί θεσμοί στην αρχαία Ελλάδα πρέπει προηγουμένως να προσδιορισθούν οι μεθοδολογικές παράμετροι που καθορίζουν το πλαίσιο προσέγγισης του προβλήματος.

Ποιοτική αξιολόγηση της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας

Κάθε αξιολογική προσέγγιση των θεσμών της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας βρίσκεται αντιμέτωπη με προβλήματα μεθοδολογικής υφής που θα πρέπει να επιλυθούν για να αποφευχθεί οποιαδήποτε εννοιολογική σύγχυση και σημασιολογική ρευστότητα.

Έχει συχνά τονισθεί ο ολιγαρχικός χαρακτήρας των δημοκρατικών πολιτευμάτων των αρχαίων ελληνικών πόλεων. Ο ισχυρισμός αυτός στηρίζεται στον εκλεκτισμό που διέκρινε τη συμμετοχή των πολιτών στη λήψη αποφάσεων και στην ύπαρξη της δουλείας που εξασφάλιζε την ενεργό δραστηριοποίηση γύρω από τα κοινά ενός τμήματος πολιτών, ενώ απέκλειε κάποιον άλλο. Μια τέτοια κρίση όχι μόνο υποτιμά τη σημασία και το νεοτερικό πνεύμα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, αλλά παραβλέπει ταυτόχρονα την ιδιαιτερότητα της οργάνωσης μιας κοινωνίας όπου ο δημόσιος βίος αποτελεί την κύρια συνιστώσα της και την κατεξοχήν έκφραση του ανοιχτού της χαρακτήρα. Παραγνωρίζει επίσης τη σημαντική τεχνολογική καθυστέρηση που παρατηρούμε στην αρχαία ελληνική κοινωνία και που καθιστούσε απαραίτητη τη χρησιμοποίηση των δούλων. Είναι επιπλέον μεθοδολογικά απορριπτέα αφού αδυνατεί να εξηγήσει την απουσία δημοκρατικών παραδόσεων σε άλλες δουλοκτητικές κοινωνίες όπως στην Ασία και στην Αρχαία Ρώμη³.

Τέτοιου είδους αρνητικές κρίσεις στηρίζονται σε μια επιχειρηματολογία που την χαρακτηρίζει χρονική ανακολούθια, καθώς αποτιμά καταστάσεις του παρελθόντος με μέτρα παρμένα απ' τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη δημοκρατία. Εξάλλου, ο εννοιολογικός καθορισμός του περιεχομένου της δημοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνίες είναι προβληματικός, καθώς οι ορισμοί που προτείνονται δεν είναι αποκλειστικοί και διακρίνονται για την πολυσημία των

όρων που χρησιμοποιούνται.

Τα μεθοδολογικά προβλήματα δεν επιλύονται όμως ούτε με τη χρήση όρων της εποχής εκείνης, καθώς αναφέεται στη περίπτωση αυτή το πρόβλημα της περιολόγησης των διαφορετικών αντιλήψεων για τη δημοκρατία και κυρίως το πρόβλημα της αρχικής εμφάνισης του όρου.

Η ετυμολογική ανάλυση του όρου προσφέρει μια πρώτη προσέγγιση στο πρόβλημα χωρίς ν' αποτελεί όμως διέξοδο από την βάση του εννοιολογικού προσδιορισμού και τα συναφή με αυτόν θέματα. Τα συστατικά μέρη της σύνθετης λέξης, που χρησιμοποιείται αυτούσια στις περισσότερες γλώσσες, σημασιοδοτούν με εκφραστική ενάργεια τον κεφαλαιώδη χαρακτήρα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Δήμος+κρατώ υποδηλώνει την κυρίαρχη παρουσία των μελών μιας κοινότητας στην άσκηση της εξουσίας. Η μεθόδευση της συμμετοχής στα «κοινά» καθορίζεται με διαφορετικό κατά περιπτώσεις τρόπο. Το πρώτο συνθετικό, «δήμος», αναφέεται όχι μόνο σ' ένα κατοικημένο γεωγραφικό χώρο αλλά και στο σύνολο των ατόμων που διαβιούν σ' αυτόν. Σημαίνει κατ' επέκταση μια ομοιογενή ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά (φυλετικά, πολιτιστικά, γλωσσικά) ομάδα, δηλαδή το λαό, αφού την εποχή αυτή η κοινωνική οργάνωση στηρίζεται στις πόλεις-κράτη. Στη διαδρομή της ιστορικής εξέλιξης των αρχαίων ελληνικών πόλεων ο όρος «δήμος» αποκτά μια σημασιολογική φόρτιση ταξικού χαρακτήρα, δηλώνοντας την κοινωνική τάξη που απαρτίζεται από την πλειοψηφία των κατοίκων μιας πόλης, σε αντιδιαστολή με την ισχνή αριθμητικά κυρίαρχη τάξη. Με την εμφάνιση των δημοκρατικών πολιτευμάτων, ο όρος αναφέεται στο σύνολο των πολιτών, παραβλέποντας την κοινωνική διαστρωμάτωση και τις αντιθέσεις που την διέπουν. Πληθείοι και ευγενείς, πλούσιοι και φτωχοί συναπαρτίζουν το κράτος του οποίου η εύρυθμη λειτουργία εξασφαλίζεται διαμέσου της ισότιμης εκπροσώπησης, με την ύπαρξη

συμβάσεων, αποτέλεσμα συναινετικών διαδικασιών. Υποδηλώνει λοιπόν ο όρος ένα προϊόν συγκερασμού διαφορετικών τάσεων και αντιλήψεων, που εκφράζονται με ένα κοινά αποδεκτό τρόπο κατά την άσκηση της εξουσίας. Ο όρος φτάνει να χρησιμοποιείται τελικά για να δηλώσει, εκτός των άλλων, μια κοινότητα ατόμων που συμμετέχει ισότιμα στη λήψη αποφάσεων που αφορούν τη ρύθμιση των κοινών και στην διακυβέρνηση της πολιτείας, συμμετοχή νομικά κατοχυρωμένη, σε αντιδιαστολή προς τους τυράννους και τους σφετεριστές της εξουσίας.

Το δεύτερο συνθετικό του όρου δημοκρατία παρουσιάζει και εξάγει τη δύναμη επιβολής, την κυριαρχία, ουσιαστικά την εξουσία. Επειδή η μετάβαση σε ένα καθεστώς φιλελεύθερο, όπως η δημοκρατία, υπήρξε πολύχρονη και επίπονη, μέσα από σκοπέλους δυσκολιών, παλινδρομήσεων και αντιφάσεων, γι' αυτό και η σύζευξη των δύο όρων σε ένα σύνθετο όρο τονίζει τον καταναγκαστικό χαρακτήρα των συμφωνημένων πολιτικών λειτουργιών που διέπουν ένα τέτοιο πολιτειακό σύστημα. Αυτή η οριοθέτηση είναι αναγκαία για τη διαφύλαξη των θεμελιωδών γνωρισμάτων του πολιτικού συστήματος που τα μέλη της κοινότητας στη συντριπτική τους πλειοψηφία επέλεξαν ως το πιο πρόσφορο μέσο διακυβέρνησης. Αποβλέπει όμως και στη διασφάλιση της απρόσκοπτης λειτουργίας των θεσμών από τις τριβές που δημιουργούνται με την εμφάνιση πολλαπλών και συγκρουόμενων απαιτήσεων και κοινωνικών αντιδικιών. Οποιοσδήποτε κι αν είναι όμως ο τρόπος επιμερισμού εξουσιών και ανάδειξης των φορέων της εξουσίας, ο όρος καθρεφτίζει μιαν ιστορική στιγμή, όπου το ανθρώπινο γένος, αναπτύσσοντας το πολιτικό συναίσθημα και τη συνείδηση της πολιτικής ευθύνης, θα διεκδικήσει για πρώτη φορά την αβίαστη έκφραση της ετυμολογίας του και την επιβολή των υπαγορευσεών του.

Η αφύπνιση του λαού σφραγίζεται με

την κατάκτηση της ελευθερίας του λόγου, την αδέσμευτη κίνηση των ιδεών και την κινητικότητα των αντιλήψεων. Ο πολίτης επωμίζεται το προνόμιο και το βάσανο της ανάληψης των αποφάσεων που καθορίζουν τη ζωή του, καλείται να επιδείξει υψηλό επίπεδο κρίσης και ένα οργανωμένο σύστημα συλλογικής ευθύνης στην άσκηση της εξουσίας. Αυτή η ηθική και πραγματιστική απαίτηση αποτυπώνεται στον περιεκτικό ορισμό του Αριστοτέλη: «πολίτης δ' ἄπλως οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς» (*Πολιτικά* Γ1, 1275).

Ὡς διαστάσεις της πολιτικής λειτουργίας η κρίση και η ανάλωση «περί τα κοινά» βαθαίνουν στη διαμόρφωση του δικαιονομικού πλαισίου που δομείται εσωτερικά για να εκφράσει την ουσία και όχι τους τύπους του πολιτεύματος. Την τυποποίηση, την αποστέωση και την ακαμψία του τυραννικού καθεστώτος διαδέχεται τώρα ένα σύστημα που προσγράφει την αντίληψη, δεσμευτική και ελεύθερη, της κοινωνίας ανθρώπων που διαμορφώνουν ελεύθερα την κοινωνική τους μοίρα, στη βάση κάποιων δεσμευτικών αρχών. Η αυθαιρεσία και η απολυτότητα των προηγούμενων καθεστώτων, τυραννίδας ή βασιλείας, παραχωρούν τη θέση τους σ' ένα πολίτευμα που ρυθμίζει τις διαπροσωπικές σχέσεις με γνώμονα την ευδαιμονία της κοινότητας και διασφαλίζει το άτομο από ανεπίτρεπτες παρεμβάσεις στην προσωπική του ζωή και από την κατάχρηση στην άσκηση της εξουσίας. Στην δυνατότητα του κάθε πολίτη να συμβάλλει στον τρόπο λήψεως αποφάσεων, να αμύνεται απέναντι στην αυθαιρεσία της εξουσίας και να περιφρουρεί τα ατομικά του δικαιώματα, εντοπίζεται η πλέον σημαντική ειδοποιός διαφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος από τις άλλες μορφές ολοκληρωτικών πολιτευμάτων. Η άσκηση των δικαιωμάτων που παρέχει η δημοκρατία και η συμμόρφωση προς τις υποχρεώσεις που επιβάλλει στους πολίτες της εκλογικεύεται και κυρώνεται

μέσα από τη δημιουργία ενός γραπτού συστήματος δικαίου. Η θεμελιώδης και πολυμοχθη αυτή άσκηση δικαιώνεται από τη πολιτική πρακτική στο πεδίο της αντιπαράθεσης των ιδεών και της αντοχής τους στη δοκιμασία του χρόνου. Κριτήριο αποδοχής των ιδεών δεν είναι πλέον η αυθεντία της πηγής που τις προβάλλει (ο μονάρχης ή η ιθύνουσα αριστοκρατική τάξη), αλλά η δύναμή τους να ανθίστανται στη βάση και τον έλεγχο της κριτικής, όπως και η εμπέλεια επιρροής και η γοητεία που ασκούν στο πλήθος. Καθώς η εξουσία πηγάζει από το λαό, το κύρος και η δύναμη της λαϊκής θέλησης παίρνουν το χαρακτήρα μιας γενικής αρχής που ανταποκρίνεται στο σεβασμό της ετυμηγορίας των πολιτών. Η επιβολή της λαϊκής θέλησης, ως συνισταμένης των διαφορετικών αντιλήψεων που εμφορούνται από το κοινωνικό σύνολο, προϋποθέτει αναπτυγμένο κριτικό πνεύμα και σωφροσύνη. Η ομοθυμία στην έκφραση της λαϊκής βούλησης συναντάται μόνο σε κοινωνίες που τις διακρίνει ένα πνεύμα αυτάρκειας, καθώς κρατούν ζηλότυπα και ερμητικά κλειστές τις πόρτες τους σε κάθε προσπάθεια αλλαγής. Αυτού του είδους οι πολιτείες που προβάλλουν σθεναρή αντίσταση σε κάθε προσπάθεια μεταβολής των κατεστημένων αντιλήψεων, με την εμμονή στη δογματική ακαμψία και τη στατικότητα των ιδεών που διαπερνούν το κοινωνικό σώμα, ονομάζονται από τον Popper, κλειστές κοινωνίες. Ο δυτικός πολιτισμός, που ανάγει τη γέννησή του στους αρχαίους Έλληνες, διαπνέεται, όπως και η αρχαιοελληνική κοινωνία, από ορθολογικό και κριτικό πνεύμα. Ήταν οι Έλληνες οι πρώτοι, σύμφωνα πάντα με τον Popper⁴, που πραγματοποίησαν το πέρασμα από τα φυλετικά ήθη στο ανθρωπιστικό πνεύμα, από τη μαγική και ανορθόλογη στάση στα έθιμα της κοινωνικής ζωής και συνακόλουθα από τη συντήρηση και παγίωση αυτών των εθίμων, σε μια κοινωνία που υποβάλλει συνεχώς τις αντιλήψεις της σε έλεγχο, αυτοκριτική, και υπο-

θάλπτει το ανταγωνιστικό και ατομικιστικό πνεύμα. Οι δημοκρατικά οργανωμένες αρχαίες ελληνικές πόλεις αποτελούν την πρώτη ιστορική ενσάρκωση της «ανοιχτής κοινωνίας». Οι δεσμευτικές εγγυήσεις μιας ανοιχτής κοινωνίας είναι η εξασφάλιση του ανοιχτού διαλόγου, της ελεύθερης κριτικής, της ανάπτυξης αυτού που αποκαλούμε συνοπτικά κριτικό ορθολογικό πνεύμα. Δημιούργημα αυτού του πνεύματος είναι το δημοκρατικό φρόνημα που εκφράζει ποιοτικά και στατιστικά το μέσο όρο διαφοροποιημένων και κατακερματισμένων απόψεων οι οποίες έχουν αντιπαραταχθεί προηγουμένως στο γόνιμο πεδίο της ιδεολογικής αντιπαλότητας. Η δημοκρατία δεν εκφράζει τελεσίδικα ένα στάδιο οργάνωσης και λειτουργίας μιας κοινωνίας, αλλά μια δυναμική κατάσταση ανοιχτή σε βελτιώσεις, πισωγυρίσματα και αντιφάσεις. «Δεν δημιουργεί η δημοκρατία αγαθά, παρά προσφέρει απλά ένα γόνιμο έδαφος μέσα στο οποίο οι πολίτες μπορούν να καλλιεργούν αγαθά»⁵. Σ' ένα τόσο πρόσφορο για την ανάπτυξη της ατομικής πρωτοβουλίας και τόσο ενθαρρυντικό για την προβολή της ατομικής δημιουργίας κοινωνικό κλίμα, το άτομο αποκτά συνείδηση της ατομικότητάς του και του βάρους της παρουσίας του μέσα στην κοινωνία, ώριμοι όροι για την κατάκτηση από το λαό της αυτοκυριαρχίας του. Η προαγωγή των θεσμών, πάντα ανοιχτών σε προτάσεις για τη βελτίωσή τους, που αποβλέπει στο γενικό συμφέρον, και η αναγνώριση της κοινωνικής προσφοράς, αποτελούν το σπουδαιότερο έρεισμα για την αυτόβουλη συμμετοχή των πολιτών στη διαχείριση της πολιτείας.

Το ευκτέο δεν καθορίζεται απλά από τη συγκεκριμένη βούληση του ατόμου αλλά από τη συστοιχία του με τους κοινωνικούς νόμους που η πολιτεία έχει αποδεχτεί. Καθώς όμως οι κοινωνικοί νόμοι παύουν να αποτελούν αποκρυσταλλωμένα δόγματα, η δυνατότητα κριτικής και τροποποίησής τους συμβάλλει στη δημιουργία ενός ευμετάβλητου νομικού πλαισίου που καθρε-

φτίζει τη δυναμική της εποχής που το δημιούργησε. Το δίκαιο και η πολιτική διαθλούν το κοινωνικο-οικονομικό γίνεσθαι και το διανοητικό κλίμα που συνέβαλαν στην άνθηση της δημοκρατίας.

Κοινωνικό και πολιτιστικό υπόβαθρο της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας

Της εμφάνισης της δημοκρατίας στην αρτιότερη της έκφραση, στον 5ο π.Χ. αιώνα, προηγήθηκε η αλλαγή του κοινωνικού σκηνικού που διέγραφε τα τυπικά χαρακτηριστικά της αγροτικής μοναρχίας. Σε μια χώρα με κλιματολογικές συνθήκες που αναστέλλουν σε σημαντικό βαθμό τις καλλιέργειες (χαμηλός δείκτης ετήσιας βροχόπτωσης) και με ορεινούς όγκους που ανατέμνουν την επικράτεια προς κάθε κατεύθυνση, η έκταση της καλλιεργήσιμης γης ήταν περιορισμένη. Με τέτοιο καθεστώς δυσμενών συνθηκών, η γεωργία ήταν μια επίπονη απασχόληση που απαιτούσε τη συνεχή κινητοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού για τη συντήρηση του εδάφους και την μεγιστοποίηση της παραγωγής. Το ανακτορικό σύστημα επέβλεπε με περισσή σπουδή την είσπραξη προϊόντων που απέφερε η καλλιέργεια της γης. Η εξάρτηση από την κεντρική εξουσία ήταν απόλυτη. Το απολυταρχικό καθεστώς της βασιλείας εστίαζε τις προσπάθειές του στην εσωτερική δόμηση του εξουσιαστικού μηχανισμού διασφαλίζοντας έτσι την στέρεα συγκρότησή του. Η βασιλεία είναι το αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα που απεικονίζεται μέσα από τα ομηρικά έπη.

Με το πέρασμα του χρόνου, οι βασιλείς απογυμνώνονται από τις ουσιαστικές εξουσίες τους και περιορίζονται στην αρχηγία του στρατού κατά τη διάρκεια των εκστρατειών. Η εξουσία διανέμεται τώρα ανάμεσα στις αριστοκρατικές οικογένειες⁶. Η άσκηση της εξουσίας παρέμεινε όμως υπόθεση ενός κλειστού και αυστηρά περιορισμένου κύκλου ανθρώπων, των «ευπατρίδων». Οι ταξικές διακρίσεις όξυναν την ήδη πενι-

χρή οικονομική κατάσταση των αγροτών και διεύρυναν περισσότερο το χάσμα που χώριζε το λαό από τους ευγενείς. Στο συνεχώς ογκούμενο κλίμα δυσαρέσκειας προστίθενται τώρα και οι εξερευνησεις μακρινών χωρών για την εξεύρεση νέων πόρων και την ικανοποίηση της έφεσης για μάθηση και επικοινωνία, που αφυπνίζουν το λαό από το λήθαργο της καθημερινής πενίας, υλικής και διανοητικής, στην οποία τον είχε καταδικάσει η τάξη των ευγενών. Η εθνογραφική εμπειρία μεταφέρει ένα πνεύμα κοσμοπολιτισμού και εκκοσμίκευσης, το οποίο η κλειστή κοινωνία – σμφυής των μοναρχικών, αριστοκρατικών και τυραννικών διακυβερνήσεων – απέρριπτε πεισματικά.

Στην κλειστή κοινωνία των ανελεύθερων μορφών διακυβέρνησης, η μυθική ερμηνεία διαπερνά τόσο την κοσμολογική σκέψη όσο και τον τρόπο διάπλασης του φιλοσοφικού στοχασμού. Το προσφιλές θέμα φιλοσοφικής ενασχόλησης των προσωκρατικών δεν είναι τα ανθρωπολογικά και κοινωνικά προβλήματα, αλλά η αναζήτηση των κοσμολογικών αρχών που διέπουν το σύμπαν. Στις φιλοσοφικές-κοσμολογικές θεωρήσεις τους όμως δεσπόζει το ανθρωπομορφικό στοιχείο. Τα ερμηνευτικά σχήματα που προτείνουν εκφράζονται με όρους παρμένους απ' την κοινωνική λειτουργία των θεσμών. Οι ιδέες μιας υπέρτατης, απόλυτης αρχής που εξουσιάζει τα πάντα (Αναξαγόρας, Ξενοφάνης), της συνύπαρξης αντιθετικών στοιχείων (Εμπεδοκλής), του ανταγωνισμού (Ηράκλειτος), της ύπαρξης κοσμικής τάξης και νόμων με αντικειμενικό κύρος, που δεν πηγάζουν από τη δεσποτική παρουσία μιας αρχής αλλά από τις σχέσεις των πραγμάτων (Αναξίμανδρος), διαφαίνονται ξεκάθαρα μέσα από τις κοσμολογικές αναζητήσεις των προσωκρατικών. Έτσι, στην αυθαίρετη «νομοθεσία» (άγραφή πολλές φορές) που επιβάλλεται άνωθεν για τη ρύθμιση των διανθρώπινων σχέσεων αντιτάσσεται για πρώτη φορά η ιδέα μιας κοινωνικής δι-

καιοσύνης με αντικειμενική λειτουργία, όπου στον κολασμό των αδικημάτων υποκεινται κυβερνώντες και υποτακτικοί. Οι πράξεις όλων σχετίζονται με τον ομαδικό βίο, ενώ η απόδοση ευθυνών και η επιβολή κυρώσεων για παραβάσεις των συλλογικών κανόνων συμπεριφοράς, επεκτείνεται σε όλη την πυραμίδα του κοινωνικού σώματος.

Η ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης και η άρθρωση ενός κριτικού φιλοσοφικού λόγου κατά τον 5ο αιώνα είναι συνυφασμένες με τις μεταβολές που παρατηρούνται στις κοινωνικές δομές και στις ιδεολογικές παραστάσεις. Με την εμφάνιση της εμπορικής δημοκρατίας ο κοινωνικός μετασχηματισμός συνοδεύεται από την ανάπτυξη και τη χρήση ορθολογικών ιδεών, που συμβάλλουν στην εκδήλωση μιας στάσης κριτικής και αμφισβήτησης στερεότυπων αντιλήψεων. Για να ανταποκριθεί η κοινωνία της εποχής αυτής στις αυξημένες απαιτήσεις του διαμετακομιστικού εμπορίου, είναι υποχρεωμένη να προβεί σε μια ορθολογική οργάνωση της παραγωγής, αναπτύσσοντας βιομηχανικές τέχνες, προάγοντας την επιστήμη και επινόώντας τεχνικές που ευθυγραμμίζονται με τις ανάγκες των εμπορικών συναλλαγών. Παραδομένες ηθικές αξίες ανατρέπονται για να παραχωρήσουν τη θέση τους σε αρχές που καθορίζονται από ένα σύστημα αξιών εναρμονισμένο στο πνεύμα της νέας οικονομικής πραγματικότητας. Η συνεχώς αυξανόμενη ισχύς της τάξης των εμπόρων ανατρέπει την κοινωνική ιεράρχηση και καταργεί προοδευτικά τα προνόμια των αριστοκρατών. Είναι η οικονομική επιφάνεια του ατόμου που καθορίζει το μέτρο της κοινωνικής-ταξικής αξίας του και όχι οι τίτλοι καταγωγής. Η πρόσβαση στις ανώτερες κοινωνικά τάξεις είναι ελεύθερη σε όλους. Το άτομο συνειδητοποιεί την αυθπαρξία του, ενώ ταυτόχρονα αναγνωρίζεται η αυτονομία και η δημιουργικότητά του. Σε μια κοινωνία όπου η ύπαρξη δούλων, ακόμη και σ' αυτή την περίοδο δια-

νοητικού αναβρασμού και κοινωνικών ανακατατάξεων, δεν αμφισβητείται, παρέχεται παρ' όλα αυτά η δυνατότητα στους δούλοπαροίκους να εξαγοράσουν την ελευθερία τους. Η έξοδος από μια κατάσταση εξαναγκασμού σηματοδοτείται σε αναφορά με το πέρασμα από την κυκλική αντίληψη της ιστορίας στην προοδευτική εξέλιξή της. Αναγνωρίζεται ο οντολογικός χαρακτήρας της ελευθερίας του ατόμου και προβάλλεται ως ανθρωπολογική θέση⁷. Η ελευθερία αποτελεί τυπικό, σταθερό γνώρισμα του ανθρώπου και δεν συναρτάται με εξωγενείς παράγοντες. Το άτομο δεν είναι πλέον άθυρμα προκαταλήψεων και δεισιδαιμονιών και δεν εξαρτά τη μοίρα του από την «τυφλή ειμαρμένη». Αποδεσμευμένο από καταπιεστικούς μηχανισμούς, συμμετέχει στην κοινωνική πρόοδο και προκοπή με την επίγνωση και την προαίρεση της εκλογής που χαρακτηρίζει μια ελεύθερα διαμορφωμένη συνείδηση.

Φορείς, στο χώρο των ιδεών, αυτών των «καινών» αντιλήψεων και του νεοτερικού πνεύματος που εισάγεται στην αρχαιοελληνική κοινωνία, είναι οι σοφιστές, που αντιπροσωπεύουν το κίνημα του αρχαίου ελληνικού διαφωτισμού. Στα επαναστατικά κηρύγματα και στη διδασκαλία τους χρεώνεται η αμφισβήτηση της αυθεντίας και η χειραφέτηση από θεσμούς που δεν επιτρέπουν την αναμόρφωση του κοινωνικού οικοδομήματος. Αυτοί οι απάτριδες στοχαστές, όπως τους κατηγορούσε ο Πλάτων μέσα από τους σοφιστικούς διαλόγους του, συνεχίζουν την παράδοση της κριτικής ορθολογικής σκέψης που εγκαινίασαν οι προσωκρατικοί. Η αθηναϊκή δημοκρατία θα αντιδράσει στη διαβρωτική κριτική των σοφιστών, που διαπερνά τους πολιτικούς και θρησκευτικούς θεσμούς, και δε θα διστάσει να παραπέμψει στη δικαιοσύνη «ἐπί ἀσεβείᾳ» όσους αμφισβητούσαν θρησκευτικές δοξασίες και πρέσβευαν την ελευθεροφροσύνη. Οι όποιες σπασμοδικές αντιδράσεις των συντηρητικών, που τους κατηγορούσαν ως υπεύθυνους για την έκπτωση

των ηθών, δε θα κατορθώσουν να κάμψουν το αδούλωτο φρόνημα των σοφιστών και να αναχαιτίσουν τη διείσδυση του διαφωτιστικού πνεύματος στα πολιτικά και ηθικά ιδεώδη που συντηρούσε η αρχαιοελληνική δημοκρατία. Οι αντίπαλοί τους, με επικεφαλής τον Πλάτωνα, χρησιμοποιώντας διαβολές και παραποιώντας συστηματικά τη φιλοσοφική τους διδασκαλία, κατόρθωσαν να τους εμφανίσουν στα μάτια του κοινού ως ακατάσχετους λογοκόπους και επικίνδυνους δημαγωγούς που εμπορεύονται την τέχνη ενός είδους ρητορικής το οποίο αποβλέπει σκόπιμα σε πλανεμένα και απατηλά συμπεράσματα. Αυτήν τη σφαλερή εικόνα συντηρούν στους νεότερους χρόνους και τα φιλοσοφικά κείμενα του Πλάτωνος που αναφέρονται σ' αυτούς, καθώς ελάχιστα από τα αυθεντικά κείμενα των σοφιστών διασώζονται⁸. Παρά τη συντριπτική διανοητική ήττα που υπέστησαν οι σοφιστές από το ρωμαλέο φιλοσοφικό έργο του Πλάτωνος, η διαμορφωτική δύναμη των ιδεών τους υπήρξε καταλυτική στην εμπέδωση της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας. Δεν είναι υπερβολή να επαναλάβουμε πως οι σοφιστές «εκπροσωπούν στην αρχαία Ελλάδα την κορύφωση της φιλελεύθερης και δημοκρατικής σκέψης που είχε επισκιασθεί από τα μεγάλα συγκροτημένα συστήματα του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους»⁹. Η θαρραλέα παρουσία του αναγεννητικού κινήματος του οποίου ηγούνται θα συμβάλλει με τον πιο αποτελεσματικό τρόπο στη διάδοση τολμηρών ιδεών που θα δώσουν το έναυσμα για ανακατατάξεις και κοινωνικές μεταβολές, αναιρώντας πλάνες και προκαταλήψεις που κρατούσαν τους ανθρώπους στη νάρκωση του εφησυχασμού.

Στην έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητα θα εντοπίσει ο Kant την ουσία του κινήματος του νεότερου ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο περίφημο δοκίμιό του «Απόκριση στο ερώτημα: Τι είναι Διαφωτισμός»¹⁰. Οι αντιστοιχίες του αρχαίου ελληνικού διαφωτισμού με το νεότερο ευρω-

παϊκό διαφωτισμό είναι ενδεικτικές της επιρροής που ασκεί ο ελληνικός φιλοσοφικός λόγος, όπως αναπτύσσεται σε συνθήκες δημοκρατίας, πάνω στη νεότερη κριτική σκέψη. Πρωταρχικής σημασίας γεγονός αποτελεί η μεθοδολογική θεμελίωση μιας κριτικής του κοινωνικού περιβάλλοντος και των κοινωνικών κατηγοριών. Η ανάδειξη του Λόγου σε βασικό διανοητικό εργαλείο ανατομής που εκφράζεται ως στάση απορίας και ως λειτουργία αμφισβήτησης και κριτικής στερεότυπων αντιλήψεων. Ο μυθικός λόγος παύει να αναπτύσσεται σ' ένα εξωπραγματικό βασίλειο παραστάσεων, όπου λειτουργεί ως λόγος συνοπτικός και ερμηνευτικός ενός πνεύματος που αναζητά την καθολική παράσταση της δημιουργίας. Δεν εκτοπίζεται όμως εντελώς από τον φιλοσοφικό στοχασμό, αλλά μεταμορφωμένος αποκτά μια φρονηματιστική και διδακτική λειτουργία που προσβλέπει στην κριτική και τη θελίωση των θεσμών, όχι στην ανατροπή τους¹¹. Ο ριζικός μετασχηματισμός της αποστολής του μύθου συνδέεται άμεσα με το πέρασμα από τον homo religiosus της μυθοπλαστικής περιόδου των αρχαϊκών κοινωνιών, 9ο-7ο αιώνα π.Χ., στον homo politicus των πόλεων-κρατών με διαμορφωμένη πολιτική και κοινωνική συνείδηση.

Ο ορθολογικός διαφωτισμός διακρίνεται για τη μεταφορά των μεθόδων και των πορισμάτων από τον φιλοσοφικό λόγο που ενσαρκώνει στην κοινωνική πρακτική. Η πολιτική θεωρία, άρρηκτα δεμένη με το φιλοσοφικό στοχασμό που την εξέθρεψε, προάγεται σε λόγο ερμηνευτικό και καθοδηγητικό συνάμα των πρακτικών απαιτήσεων, προτείνοντας αναπτυγμένους τρόπους οργάνωσης. Πρόκειται ουσιαστικά για μια συστηματική θεώρηση που ταξιθετεί τις μορφές κοινωνικής οργάνωσης της δημοκρατίας, ορίζοντας την πραγματική και την ιδανική της κατάσταση. Αυτή η θεωρητική αναζήτηση αποβλέπει στην εκλογίκευση της επιλογής της δημοκρατίας ως ιδανικότερου συστήματος πολιτειακής

οργάνωσης. Η πολιτική θεωρία φωτίζει την κοινωνική πρακτική και στηρίζει την πολιτική πράξη.

Οργανωτική δομή της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας

Η μορφολογία του εδάφους επιβάλλει μια εδαφική διαίρεση που καθορίζεται σημαντικά από την ορεινή γεωγραφική διαμόρφωση του ελληνικού χώρου. Το ανάγλυφο του εδάφους συνετέλεσε στην ανάπτυξη πόλεων-κρατών με αυτονομημένο τρόπο διακυβέρνησης και στην απουσία μιας κεντρικής εξουσίας που θα επέβλεπε το σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Η γεωγραφική διάρθρωση, όμως, με τις δυσχέρειες που επέβαλλε στην επικοινωνία των πόλεων, δεν αποτελεί επαρκή λόγο για την ανάπτυξη των ελληνικών δημοκρατιών, αφού σε ανάλογες περιπτώσεις για χιλιετηρίδες δεν έχουμε πουθενά αλλού την εμφάνιση δημοκρατικών πολιτευμάτων. Για να εξηγηθεί αυτό το πρωτοφανές για την ιστορία του ανθρώπινου γένους φαινόμενο, θα πρέπει να συνεκτιμηθούν τόσο οι κοινωνικές διεργασίες που συντελέστηκαν στον ελληνικό χώρο όσο και το διανοητικό κλίμα που συνέβαλε στην ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών¹². Προς αυτή την κατεύθυνση απέβλεπε η επισκόπηση και η αποτίμηση που επιχειρήσαμε προηγουμένως, των κοινωνικών συνθηκών και του ιδεολογικού πλαισίου που ενυπήρχαν και αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο αυτή.

Η αθηναϊκή δημοκρατία του 5ου αιώνα π.Χ. αποτελεί τη σταθερή ιστορική αναφορά όσων επιχειρούν να καταγράψουν τη γενεαλογία των δημοκρατικών θεσμών. Η επιλογή αυτή δεν είναι ούτε περιστασιακή ούτε αυθαίρετη, καθώς όλο σχεδόν το διαθέσιμο ιστορικό υλικό (αρχαιολογικά ευρήματα και γραπτές μαρτυρίες) προέρχεται από τη πόλη αυτή. Ο χρονολογικός καθορισμός της γέννησης της αθηναϊκής δημοκρατίας δεν ανταποκρίνεται αποκλειστικά

σε μεθοδολογικά κριτήρια και στην ιστοριογραφική σκοπιμότητα (που υπακούει στην οικονομία μιας περιγραφής) της οροθέτησης μιας περιόδου, σημείου εκκίνησης της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών. Η ανάπτυξη των δημοκρατικών θεσμών υπήρξε, όπως επανειλημμένα τονίσαμε, μακρόχρονη και αλγεινή χωρίς να ακολουθήσει αναγκαστικά μια αύξουσα γραμμική πορεία εξέλιξης. Δεν ήταν λίγες οι περιόδοι όπου η τυραννία διαδεχόταν τη δημοκρατία για να συνεχισθεί η διελευστίδα ανάμεσα στις δύο αυτές μορφές διακυβέρνησης. Οι μεταρρυθμίσεις όμως του Κλεισθένη το 507 προσφέρουν τη γενικά αποδεκτή στιγμή της επίσημης εμφάνισης των βασικών χαρακτηριστικών του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η περίοδος που ακολουθεί σημασιοδοτείται από το υψηλό αίσθημα πολιτικής ευθύνης των πολιτών, οργανικών μελών της δημοκρατικής πόλης, την αυξανόμενη αυτοπεποίθηση και το νομικοπολιτικό πλαίσιο που ενισχύει και διευρύνει τους δημοκρατικούς θεσμούς.

Η διοικητική οργάνωση της Αθήνας στηρίζεται στη διαίρεση σε ομοιογενείς γεωγραφικά πληθυσμιακούς σχηματισμούς, τους «δήμους». Η μεταρρύθμιση του Κλεισθένη συνίσταται στην αναδιάταξη των κοινωνικών σχηματισμών που συνθέτουν ένα αμιγές κοινωνικό σύνολο, την πόλη. Η νέα διάρθρωση χαρακτηρίζεται από τη μετάβαση του οργανωτικού σχήματος που βασίζεται στην αρχή της συγγένειας, στην οργανωτική σύμπτυξη με βάση την κοινή καταγωγή, την εντοπιότητα. Η μετάβαση από την φυλετική οργάνωση στην τοπική δεν φαίνεται να υπαγορεύθηκε μόνο από την ένταση και τα καταστρεπτικά αποτελέσματα της επιρροής των φατριών, υπεύθυνων και για τις εμφύλιες διαμάχες που ξέσπασαν στην Αθήνα κατά τον 6ο αιώνα. Ένας προφανής λόγος πρέπει να είναι και ο εκσυγχρονισμός της οργανωτικής δομής του στρατού. Η ανάπτυξη της πολεμικής τέχνης απαιτούσε πιο πειθαρχη-

μένο και ευέλικτο οργανωτικά στρατιωτικό σχήμα, το οποίο δεν εξασφάλιζαν οι σχέσεις οικειότητας και η έντονη συναισθηματική φόρτιση, αναπόφευκτες σ' ένα σώμα ανθρώπων που συνέχει το αίσθημα της φυλετικής ταυτότητας. Η σπουδαιότητα της μεταρρύθμισης αυτής δεν μπορεί να αποτιμηθεί παρά μόνο σε συνάρτηση με την ποιοτική αναβάθμιση του κοινωνικού υποκειμένου, του πολίτη, που πραγματώνει την πολιτική του συγκρότηση με την υπέρβαση του ασφυκτικού πλέγματος των συγγενικών θεσμών. Αίροντας από καθοριστικό στοιχείο της συλλογικής έκφρασης τους δεσμούς αίματος, και το επιγενόμενό τους, τις μαζικές παρορμήσεις, που προσφέρουν ένα εύκολο και μόνιμο καταφύγιο στις χειμαζόμενες συνειδήσεις μιας συμπαγούς ομάδας, η νέα διοικητική κατάτμηση μεταβάλλει αποφασιστικά το εύρος των διανθρώπων σχέσεων. Μέσα από μια πρωτοφανή διαδικασία κοινωνικών ζυμώσεων το άτομο επιδίδεται με μοναδική θέρμη στην άσκηση των πολιτικών του δικαιωμάτων. Η έννοια «πολίτης» προσλαμβάνει καθαρά πολιτικό περιεχόμενο.

Η περιφερειακή διαίρεση της Αθήνας σε δήμους και στις υποδιαιρέσεις τους, τις «τριτύδες», ήταν πολύπλοκη και διαμορφώθηκε με κριτήριο τη γειννίαση των εδαφών¹³. Οι δέκα νέες όμως φυλές, που δημιουργήθηκαν με τη συνένωση δήμων σύμφωνα με μια κατάτμηση πολιτική, είναι αυτοτελείς τόσο σε θέματα λατρείας όσο και σε θέματα πολιτικής εκπροσώπησής τους στη βουλή των Πεντακοσίων. Κάθε φυλή εκπροσωπείται από πενήντα μέλη που επέλεγε η κληρωτίδα, μέσα από ένα κατάλογο υποψηφίων όπου εκπροσωπούνταν οι δήμοι αναλογικά με το μέγεθός τους. Η ευθύνη των τρεχουσών δημοσίων υποθέσεων είχε ανατεθεί σε δεκαμελή συμβούλια, ένα μέλος από κάθε φυλή. Η αυτοτέλεια του δήμου εκδηλωνόταν στην εκδίκαση των τοπικών υποθέσεων και στη διεκπεραίωση θεμάτων γραφειοκρατικής φύσεως, όπως η τήρηση μητρώων πολιτών. Ο ακρογωνι-

αίος όμως λίθος της αθηναϊκής δημοκρατίας υπήρξε η άμεση και ισότιμη συμμετοχή των ενηλίκων αρρένων ελευθέρων πολιτών στις συνεδρίες της εκκλησίας του δήμου, το ανώτερο νομοθετικό, εκτελεστικό και δικαστικό όργανο της πολιτείας¹⁴. Αποκλίνονταν επομένως από τις συνεδρίες της λαϊκής εθνοσυνέλευσης οι δούλοι, οι γυναίκες και οι ανήλικοι. Ο περιορισμός στην άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων κρυσταλλώνει αναντίρρητες κατά την εποχή αυτή κοινωνικές αντιλήψεις, που αφορούσαν τη σύνθεση του κοινωνικού σώματος, το οποίο είχε δικαιωματικά πρόσβαση στην δραστηριοποίηση γύρω από τις κοινές υποθέσεις.

Η άσκηση των πολιτικών καθηκόντων πραγματοποιείται με τρόπο ευφρόσυνο, υπό καθεστώς παρηρησίας του λόγου. Οι καθεστωτικοί θεσμοί ενθαρρύνουν τη διακονία του πολιτεύματος, καθιερώνοντας βουλευτική αποζημίωση για να μπορούν οι ασθενέστερες οικονομικά τάξεις να παρακολουθήσουν τις συνεδρίες απερίσπαστες από βιοτικές μέριμνες. Η εμπέδωση της δημοκρατίας πραγματοποιείται με την δημιουργία ενός νομικοπολιτικού πλαισίου που αποβλέπει πρώτιστα στην ενίσχυση των δημοκρατικών θεσμών. Η προεδρία, τόσο στη βουλή όσο και στην εκκλησία του δήμου, των επιτροπών επιφορτισμένων με δημοσιονομικές υποθέσεις, εναλλασσόταν καθημερινά, για να αποφευχθούν φαινόμενα επιρροής που θα νόθευαν την λαϊκή έκφραση. Οι πολίτες σε κάθε περίπτωση επιδεικνύουν υψηλό αίσθημα ευθύνης και συμβάλλουν στην ανάδειξη ικανών πολιτικών ταγών, που είναι υπόλογοι για κάθε πράξη τους στη βουλή ή στην εκκλησία του δήμου. Η άσκηση των κυβερνητικών καθηκόντων δεν υπαγόταν στη δικαιοδοσία της βουλής των Πεντακοσίων. Άλλωστε η πολυμελής σύνθεσή της δημιουργούσε προβλήματα δυσλειτουργίας. Ο εντοπισμός όμως κέντρων εξουσίας στην αθηναϊκή δημοκρατία είναι προβληματικός, αφού κάθε ενέργεια ήταν αντικείμενο κρι-

τικής και ελέγχου απ' τη βουλή ή την εκκλησία, που καθόριζε τελεσιδικά το είδος των ενεργειών που θα πρέπει να υιοθετηθούν. Η αρχή της πλειοψηφίας αποτελεί τον θεμελιώδη κανόνα λειτουργίας της αθηναϊκής δημοκρατίας, και η τήρησή της κυρώνεται μέσα σ' ένα καθεστώς ισονομίας και ισηγορίας. Η βουλή των Πεντακοσίων αποτελούσε ένα προβουλευτικό όργανο όπου εισάγονταν για συζήτηση διάφορες υποθέσεις, προτεινόταν λύσεις και λαμβάνονταν αποφάσεις, για να εκτεθούν όμως στη συνέχεια στην απόλυτη δικαιοδοσία της βουλής.

Η αρχή της πλειοψηφίας που θα διατηρήσει αδιάλειπτα τον πρωταρχικό ρόλο της στις σύγχρονες δημοκρατίες, δεν θα χρησιμοποιηθεί άτεγκτα με την αυταρέσκεια του ισχυρού που συνθλίβει τον αδύναμο. Χάρη στη δυνατότητα άσκησης ένδικων μέσων για αναθεώρηση κάποιων αποφάσεων και το καθεστώς λόγου που επιτρέπει τη μεταστροφή των γνωμών με την πειθώ, η αρχή της πλειοψηφίας θα αναδείξει τη μεγαλοθυμία του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αν ο Αθηναίος πολίτης του 5ου αιώνα αξιώνεται να αποτελέσει λειτουργική οντότητα ενός λαμπρού πολιτεύματος, στο οποίο αναφέρεται σε κάθε περίπτωση με έπαρση, είναι γιατί ο πολιτισμικός περίγυρος στον οποίο κινείται φθάνει σε υψηλά επίπεδα πνευματικής έξαρσης, και ο άνεμος της ελευθερίας που αποπνέει απαιτεί την παρουσία υπεύθυνων και επώνυμων ατόμων. Η πολιτική τους πορεία τους επιτρέπει να απολήξουν στην έξοδο από την κατάσταση της ετερονομίας και τη μετάβαση προς ένα καθεστώς αυτονομίας. Στα συμπεράσματα αυτά καταλήγει παραστατικά και ο Περικλής στον *Επιτάφιο* λόγο του, σ' αυτό το εγκώμιο της δημοκρατίας και της ελεύθερης ζωής, που περιγράφει συνοπτικά αλλά περιεκτικά την πορεία της Αθηναϊκής πολιτείας. Πορεία που ορίζει το μέτρο και την έκταση του αρχαίου ελληνικού διαφωτισμού.

Η συνεισφορά στις δαπάνες της πολι-

τείας, όπως και η καταβολή φόρων, υπολογίζονταν με βάση το κεφάλαιο που αποτελούσε το κατά τεκμήριο μέτρο ανάληψης των οικονομικών βαρών και όχι με βάση το εισόδημα. Είναι πρόδηλη η σκοπιμότητα του μέτρου, που απέβλεπε σε μια διαφανή διαδικασία ερωτισμού των λειτουργικών υποχρεώσεων της πολιτείας. Ο θεσμός των «λειτουργιών» προσέβλεπε στην χρηματοδότηση των δημοσίων υπηρεσιών από εύπορους Αθηναίους πολίτες, ενώ οι «χορηγίες» παρείχαν κίνητρα για την καλλιτεχνική δημιουργία. Η απαρτίωση της δημοκρατίας δεν ήταν δυνατή παρά με την συντονισμένη προσωπική εισφορά του κάθε πολίτη ανάλογα με τις ικανότητές του και την οικονομική ευρωστία του. Τα αγαθά που παρήγε ήταν προϊόντα συλλογικής προσπάθειας, και ο Αθηναίος πολίτης της εποχής αυτής είχε ενστερνισθεί την αρχή πως η διατήρηση των αγαθών αυτών παρείχε ευρύτητα και πληρότητα στη ζωή του.

Η ιδέα της Ευρωπαϊκής ένωσης

Η τραυματική εμπειρία των ευρωπαϊκών χωρών από την δοκιμασία του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου προέβαλε όσο ποτέ άλλοτε επιτακτική την ανάγκη δημιουργίας συμμαχιών για την προάσπιση της εδαφικής ακεραιότητας των κρατών από κάθε μελλοντική επιβολή. Η δημιουργία των δύο μεγάλων στρατιωτικών συνασπισμών, του συμφώνου της Βορειο-ατλαντικής Συμμαχίας (NATO) και του Συμφώνου της Βαρσοβίας, απέβλεπε πέρα από τις διακηρυγμένες αρχές για την εδαφική προστασία των συμβαλλομένων μελών, στη διατήρηση του πολιτικού status quo που προέκυψε από την Συμφωνία της Γιάλτας. Η πολιτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης συνδέεται άμεσα με τη μεταπολεμική διαίρεση της Ευρώπης και την περίοδο του ψυχρού πολέμου που ακολούθησε. Από την υπογραφή της Συνθήκης της Ρώμης το 1957 ως την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη του Ιου-

λίου 1987, η Ευρωπαϊκή ένωση χρειάστηκε να κάμψει εγγενείς αδυναμίες και να προσαρμοσθεί στις ανακατατάξεις που συντελέστηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο για να ολοκληρώσει και να διευρύνει τους προγραμματικούς της στόχους. Αν και η δημιουργία της ενωμένης Ευρώπης υπάκουε ενδιάθετα σε λόγους πολιτικής χειραφέτησης από την ασφυκτική κηδεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών και της Σοβιετικής Ένωσης, η ιδεολογία της ενοποίησης δεν προσέβλεπε μόνο στην άμβλυνση της ηγεμονίας των δύο υπερδυνάμεων, αλλά αποτελεί μεταφορά στο πεδίο της σύγχρονης πολιτικής πράξης ιδεών που έλκουν πολλές φορές την καταγωγή τους από τους θεσμούς της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας.

Οι ιδεολογικές καταβολές του ευρωπαϊκού συστήματος συνεργασίας ανάγονται τουλάχιστον στην εμβρυακή τους κατάσταση, στην οργανική σύμπτυξη των δήμων της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας και στη δημιουργία της πόλης-κράτους. Όσο κι αν είναι ο στόχος μιας οικονομικής ένωσης των ευρωπαϊκών κρατών, που ενώνονται με τη διακήρυξη της Συνθήκης της Ρώμης, αυτό που προβάλλεται απροκάλυπτα μέσα στο ιδρυτικό κείμενο, ομολογείται συχνά πως η διαμόρφωση μιας ενιαίας οικονομικής πολιτικής εγείρει προβλήματα που ξεπερνούν τα στενά όρια μιας οικονομολογικής ανάλυσης. Αυτή ακριβώς η διάσταση του προβλήματος διαφαίνεται και από το ίδιο το κείμενο της Συνθήκης της Ρώμης, όπου καθορίζονται οι πολιτικές προοπτικές που διανοίγονται με την οικονομική συνεργασία και ενοποίηση. Η οικονομική αλληλεξάρτηση δημιουργούσε το πρόβλημα της συμβατότητας των σχέσεων ανάμεσα στα εθνικά οικονομικά συστήματα και στη σύνταξη μιας ενιαίας οικονομικής στρατηγικής που θα πρέπει να ακολουθήσει μια δημοσιονομική πολιτική (αν ο όρος είναι δόκιμος στην περίπτωση της κοινότητας ιδωμένης ως υπερεθνικού κράτους) χωρίς να παραβλέπει το πλέγμα

των διακρατικών και διεθνών σχέσεων.

Η ιδέα της περιφερειακής συνεργασίας, που συναντάμε στην αφετηρία των συζητήσεων για την ενοποίηση των ευρωπαϊκών κρατών, απηχεί το πνεύμα της συμφιλιωτικής τάσης, με την αναδιάταξη των δήμων κατά τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη. Και στις δύο περιπτώσεις συναντούμε ένα ομόλογο πολιτικό ζητούμενο: την σύμπτυξη των κοινωνικών ομάδων για την εκπλήρωση κοινών αντικειμενικών προτεραιοτήτων. Η διαμόρφωση του θεσμικού πλαισίου της ενοποίησης είναι μακρόχρονη και στις δύο περιπτώσεις. Στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής ένωσης, το έναυσμα υπήρξε η δημιουργία ενός ισχυρού οικονομικού οργανισμού που θα παρεμβαλλόταν ως εξισοροπητικό στοιχείο στην ανταγωνιστική πορεία των δύο υπερδυνάμεων. Στην περίπτωση της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η δημιουργία μιας ισχυρής πόλης που θα μπορούσε να αντισταθεί στην επικυριαρχία της Σπάρτης και να αυξήσει τη δύναμή της. Σε κάτι ανάλογο απέβλεπε και η ίδρυση της Συμμαχίας της Δήλου που συστάθηκε για την απελευθέρωση των ιωνικών πόλεων και την αντιμετώπιση του Περσικού βασιλείου που απειλούσε τις ελληνικές χώρες. Η ίδρυση της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας, το 378 π.Χ., ακολουθεί σε γενικές γραμμές τα οργανωτικά πρότυπα των σύγχρονων συνασπισμών. Υπήρχε ένα μόνιμο συμβούλιο συμμαχικών αντιπροσώπων, με έδρα την Αθήνα, που λειτουργούσε ως συμβουλευτικό όργανο και υπέβαλλε τις προτάσεις του για έγκριση στην εκκλησία του δήμου. Η ηγετική θέση που κατείχε η Αθήνα μεταξύ των συνασπισμένων πόλεων της παρείχε κυριαρχικά δικαιώματα, αποδεκτά όμως από τα άλλα μέλη της συμμαχίας.

Υπέρμαχοι της πολιτικής θεωρίας της συνομοσπονδίας (φεντεραλισμός) στα μεταπολεμικά χρόνια, υπήρξαν επιφανείς πολιτικοί ηγέτες όπως οι Γάλλοι Robert Schuman και Monnet, ο Ιταλός De Gasperi και ο Γερμανός Adenauer που μεταβλήθη-

καν σε σταυροφόρους της ιδέας της ενοποίησης των Ευρωπαϊκών χωρών. Η ύπαρξη όμως ενός ισχυρού εθνικού αισθήματος καθιστούσε δύσκολη την εναρμόνιση της πολιτικής των διαφόρων κρατών. Οι αποκλίσεις σε ζητήματα ιδεολογικής υφής καθιστούσε την ιδέα προβληματική ακόμα και μέσα στους κύκλους του κινήματος. Σε άλλους προείχε μια διεθνιστική αντίληψη που διέβλεπε την ευρωπαϊκή συνομοσπονδία ως το πρωταρχικό βήμα προς μια παγκόσμια ομοσπονδία, ενώ σε άλλους το ουσιαστικό ήταν η προώθηση μιας πολιτικής ανάπτυξης των διακρατικών σχέσεων μεταξύ των μελών της ένωσης, που θα στηριζόταν στην αποκέντρωση, με ταυτόχρονη όμως διατήρηση του διαφοροποιητικού χαρακτήρα των μελών.

Συζητήσεις για τον τρόπο με τον οποίο θα μεθοδευθεί η δημοκρατική κοινωνική αναδόμηση και θα ανιχνευθεί το πλέγμα των διανθρώπινων σχέσεων γίνονταν καθημερινά στην αθηναϊκή αγορά. Η διαμάχη γύρω από ζητήματα κοινωνικής κριτικής έπαιρνε συχνά το χαρακτήρα έντονης αντιπαράθεσης, χωρίς να οδηγεί πάντοτε σε καρποφόρα αποτελέσματα. Υπήρχε όμως πάντα προθυμία για την έναρξη διαλόγου, και το έναυσμα ήταν η ίδια λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών. Αυτό το καθεστώς της ισηγορίας, στην αντιπαράθεση των ιδεών και της συνειδητοποίησης πως η επικύρωση των θέσεων δεν είναι ποτέ τελεσιδική, αλλά μια διαδικασία ανοιχτή πάντοτε στο πεδίο της ανταλλαγής επιχειρημάτων, κληρονομεί η δυτική σκέψη από την παράδοση της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας.

Σταθερή προκειμένη του ανοιχτού διαλόγου αποτελούσε η πεποίθηση πως ήταν δυνατή μια κοινή αντιμετώπιση της πορείας των συμβάντων. Η νεότερη πολιτική θεωρία θα ανατρέξει στην αντίληψη αυτή και θα την αντικρύσει διαθλώμενη υπό το πρίσμα της κοινωνικής πραγματικότητας που διαμορφώνει η μεταπολεμική εμπειρία στην Ευρώπη. Οι δημοκρατικά συγκροτημένες ελληνικές πόλεις, αυτές οι πρώτο-

λεις μορφές κοινωνικής οργάνωσης, προσφέρουν το ιστορικό υλικό με το οποίο η Ευρώπη θα προχωρήσει στην οικοδόμηση του πολιτικο-οικονομικού πλαισίου της περιφερειακής συνεργασίας. Η περιφερειακή ενοποίηση και η πολιτειακή συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας στηρίχθηκαν στην κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των γνωμοδοτικών και εκτελεστικών οργάνων και στη σύνταξη του *corpus* των αρχών που διέπουν την λειτουργία των Ευρωπαϊκών θεσμών. Το Συμβούλιο των Υπουργών δεν μπορεί να πάρει απόφαση αν δεν έχει προηγηθεί πρόταση της Επιτροπής. Πέρα από το να είναι απλά ο μηχανισμός εκτέλεσης μέτρων, η Επιτροπή επιφορτίζεται με αρμοδιότητες που διαμορφώνουν ένα δυναμικό στοιχείο ικανό να επιφέρει τη βαθμιαία σύγκλιση των εθνικών στρατηγικών και να καταλήξει μελλοντικά στην εφαρμογή κοινής πολιτικής. Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων αναβαθμίζεται για να καταστεί, παράλληλα με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, λειτουργική αρχή της Κοινότητας. Οι δύο αυτοί θεσμοί δεν περιορίζονται στην ανάληψη ανάλυση των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν τα μέλη της Κοινότητας αλλά στοχεύουν πρωταρχικά στη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα εξασφαλίσουν μια ισορροπημένη κοινωνική συνειδηση, δίνοντας διέξοδο στις αντιθέσεις των κρατών, συγκεράζοντας θρησκευτικές διαφορές και εκτονώνοντας κρίσεις που δημιουργούνται από πολιτικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς. Το ρόλο αυτό εκπληρούσε πρώτιστα στην αθηναϊκή δημοκρατία η εκκλησία του δήμου, αφού απέβλεπε στην κάμψη των υφιστάμενων ανταγωνισμών και στην ύφεση των αντιθέσεων που δημιουργούσαν συγκρούσιμα συμφέροντα. Η πολιτική της αθηναϊκής δημοκρατίας απέβλεπε στη συγκράτηση των αντιθέσεων χωρίς να αποβάλλει το ανταγωνιστικό στοιχείο, παράγωγο των πλουραλιστικών κοινωνιών. Η πολιτική αυτή δικαιωνόταν με το συναίσθημα της

ένταξης σ' ένα ενιαίο και ενεργό κοινωνικό σώμα που χαρακτήριζε τους πολίτες της αθηναϊκής δημοκρατίας.

Ο προβληματισμός που αναπτύχθηκε στο χώρο των πολιτικών θεωριών της ενοποίησης έθετε επιτακτικά το ζήτημα της θέσης που θα κατείχε το εθνικό κράτος σε μια ενοποιημένη κοινότητα. Κάποιες σχολές (φεντεραλιστές-νεολειτουργιστές) προσβέδουν την άποψη πως μόνο με την υπέρβαση του εθνικού κράτους η ενοποίηση αποκτά ουσιαστικό περιεχόμενο. Για άλλους (λειτουργιστές) το ζητούμενο είναι η δημιουργία ενός πλαισίου που προωθεί συνεργατικές λύσεις σε οικονομικά ζητήματα, όπως η καθιέρωση ζώνης ελεύθερου εμπορίου¹⁵. Για τους λειτουργιστές, η ανάπτυξη οικονομικών όρων ικανών να επιφέρουν την ευημερία μεταξύ των ενωμένων κρατών και την αύξηση της διαπραγματευτικής τους δύναμης ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την εδραίωση της ειρήνης. Στους αρχαίους Έλληνες ήταν διάχυτη η αντίληψη πως οι δημοκρατικοί θεσμοί δεν μπορούσαν να ευοδωθούν παρά μέσα σ' ένα κλίμα ειρηνικό. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου πως η αθηναϊκή δημοκρατία γνωρίζει τις πιο ευφρόσυνες στιγμές της κατά το διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην Κιμώνειο ειρήνη και τον Πελοποννησιακό πόλεμο, εποχή που μεσουρανά στην Αθήνα το λαμπρό πολιτικό ανάστημα του πιο άξιου πολιτικού ηγέτη της, του Περικλή¹⁶. Στο πεδίο της εφαρμοσμένης πολιτικής οι αναλυτικές μέθοδοι της νεολειτουργικής σχολής καθίστανται ανενεργοί και ανεφάρμοστοι εξαιτίας ακριβώς της απουσίας μόνιμης ειρηνικής συνύπαρξης των λαών, που καθιστούν κάθε πολιτικό σχεδιασμό και κάθε ιστορική πρόβλεψη ατελέσφορες. Ο αρχαίος ελληνικός στοχασμός και η πολιτική θεωρία και πρακτική θα αντιμετωπίσουν το πρόβλημα αυτό τόσο στην ανθρωπολογική όσο και στην κοινωνική του διάσταση.

Με την δημιουργία του κυττάρου της πολιτικής ζωής στο οργανωτικό καθεστώς

της πόλεως, τα μέλη της κοινότητας αποκτούν συνείδηση των κοινωνικών σχέσεων που καθορίζουν το μέτρο της κοινωνικής συμβίωσης. Η συνείδηση όμως της ετερότητας που αποκτά το άτομο αναμετρώντας και δοκιμάζοντας τις ικανότητές του σ' ένα πολίτευμα ελεύθερο οδηγεί πολλές φορές αναπόφευκτα σε συγκρούσεις. Μόνο με την ανάπτυξη της συνείδησης κοινωνικής ευθύνης και το σεβασμό στις συμβατικές υποχρεώσεις που καθορίζουν οι νόμοι και τα διατάγματα της πόλης η ειρηνική συμβίωση είναι δυνατή. Οι ουσιαστικές παράμετροι που ορίζουν όμως την κοινωνική συνάφεια είναι, κατά τον Πρωταγόρα, το αίσθημα του αμοιβαίου σεβασμού (αϊδώς) και το αίσθημα της δικαιοσύνης (δίκη)¹⁷ που εκδηλώνονται σε μια κοινωνία ανθρώπων, κοινότητα ελλόγων όντων, θα έλεγε ο Kant, στοιχειοθετώντας την εμφάνιση του πολιτισμού μέσα από την αντιπαράθεση που προκύπτει με τις αντιφάσεις ανάμεσα στην κοινωνική φύση του ατόμου και στην διάκριση της ετερότητάς του¹⁸.

Οι ηθικές απαιτήσεις που ο Πρωταγόρας προβάλλει για την εύρυθμη κοινωνική συνύπαρξη επανέρχονται στο επίκεντρο του στοχασμού των θεωρητικών της ευρωπαϊκής ένωσης. Αν η πορεία προς την ολοκλήρωση ορίζεται ως η «διαδικασία κατά την οποία τα πολιτικά υποκείμενα σε διάφορα εθνικά κέντρα πείθονται να μεταφέρουν την νομιμοφροσύνη και τις προσδοκίες τους προς ένα μεγαλύτερο κέντρο αποφάσεων, του οποίου οι θεσμοί έχουν ή απαιτούν δικαιοδοσία πάνω στα προϋπάρχοντα εθνικά κράτη»¹⁹, τα προβλήματα που αναφύονται είναι η δημιουργία μιας υπερεθνικής συνείδησης και η διευθέτηση των έννομων σχέσεων σε επίπεδο διακυβερνητικό. Η υφή των προβλημάτων αυτών δεν είναι, ως προς την ουσία, διαφορετική απ' αυτή που αντιμετώπισε η αθηναϊκή δημοκρατία στην πορεία της εμπέδωσής της με τη συνένωση των δήμων και τη δημιουργία των φυλών που συνέρχονται στο θεσμό της πόλης-κράτους. Αν η «αντίληψη κοινότη-

τας» και ο ορισμός της πολιτικής ολοκλήρωσης ως «μιας διαδικασίας που οδηγεί προς μια πολιτική κοινότητα, της οποίας τα χαρακτηριστικά είναι αφ' ενός μεν η αναγνώριση κοινών υποχρεώσεων και αφ' ετέρου μια αντίληψη κοινού συμφέροντος» συνιστούν, σύμφωνα πάντοτε με τους θεωρητικούς της ενοποίησης, προϋποθέσεις μιας συνομοσπονδίας κρατών, τότε η σύγχρονη πολιτειολογική ανάλυση επαναφέρει στο πολιτικό προσκήνιο τα θέματα της κοινωνικής συνάφειας και της πολιτικής και κοινωνικής συνοχής που συναντάμε τόσο στον Αριστοτέλη όσο και στους σοφιστές. Η νομοφοροσύνη ήταν στην αρχαία ελληνική δημοκρατία απόρροια της ανάληψης κοινών ευθυνών και του ανεπτυγμένου αισθήματος πως η συμμετοχή στις ευθύνες και τα δικαιώματα που παρέχει το δημοκρατικό πολίτευμα συμβάλλει στην κοινωνική ευημερία. Ο συγχρωτισμός πολιτών με άνισο πνευματικό επίπεδο, διαφορετική κοινωνική και φυλετική καταγωγή (συνοικείωσις) και διαφορετική ιδιοσυγκρασία πλούτιζε μέσα από την δυναμική της πρόσμιξης τους κοινωνικούς θεσμούς, εφ' όσον κοινός στόχος παραμένει η διασφάλιση ανεκτού βιοτικού επιπέδου και προπάντων η απρόσκοπτη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών.

Αυτό που φαίνεται να αποτελεί ισχυρό ανασταλτικό παράγοντα στην επίτευξη μιας Κοινότητας των ευρωπαϊκών κρατών, είναι οι αντιστάσεις που προβάλλονται για το ξεπέρασμα του εθνικού-τοπικιστικού αισθήματος των πολιτικών υποκειμένων που την συνθέτουν. Το πρόβλημα γίνεται οξύτερο με την αναβίωση παλαιών σοβινιστικών αντιλήψεων και την έξαρση των εθνικιστικών αναταραχών. Έτσι προβάλλει άμεσα ένα καίριο αίτημα της αρχαίας ελληνικής σκέψης, η ανάπτυξη της διανθρώπινης συνείδησης. Στον ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό η συνείδηση της ενότητας αποτελεί πολιτική κατηγορία που προσδιορίζεται από την πραγμάτωση της πολιτικής ισότητας. Αναπτύσσεται μέσα από τους θε-

σμούς της πολιτικής ζωής, και συγκλίνει προς μια συγγενή για όλους τους Έλληνες πολιτιστική μαρτυρία. Δεν είναι η αντίληψη της εδαφικής κοινότητας που προεξάρχει αλλά το κοινό πολιτιστικό υπόβαθρο και, για τις δημοκρατικά οργανωμένες πόλεις, η κοινή οργάνωση της κοινωνικής ζωής. Σήμερα, που οι συνοριακοί φραγμοί με τις ανατολικές χώρες έχουν καταλυθεί, η ιδέα της ενωμένης Ευρώπης αποκτά τις διαστάσεις μιας ιστορικά και πολιτιστικά βιωμένης έκφρασης σ' ένα συγκεκριμένο γεωγραφικά χώρο. Στην Ενιαία Πράξη του 1986, το θεσμικό περιεχόμενο καθορίζει ως στόχο «την προώθηση μιας αρμονικής ανάπτυξης του συνόλου της Κοινότητας» και προσβλέπει στην ανάπτυξη και συνέχεια της δράσης προσδοκώντας στην ενδυνάμωση της κοινωνικής και οικονομικής της συνοχής (άρθρο 130). Ευθυγραμμισμένη με τη δυναμική αντίληψη της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας ως μιας ανοιχτής διαδικασίας που δεν καθορίζεται μονοσήμαντα από τα ιστορικά επιφαινόμενα, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα «προτείνει και, μέχρις ενός σημείου, επιβάλλει θεσμούς λειτουργίας – δηλαδή τους κανόνες, όχι το αποτέλεσμα του παιχνιδιού»²⁰.

Η ιδέα της Ευρωπαϊκής ένωσης αποτελεί μια δυνατότητα και μια πολυσύνθετη τάση σε συνεχή εξέλιξη. Οι δυσκολίες του εγχειρήματος είχαν προβλεφθεί από τον πρωτεργάτη της κοινοτικής πολιτικής τον Robert Schuman (1950), όταν δήλωνε πως «η Ευρώπη δεν θα γίνει μεμιάς, ούτε μέσα σ' ένα συνολικό οικοδόμημα. Θα γίνει με συγκεκριμένες πραγματώσεις που θα δημιουργήσουν πρώτα μια πραγματική αλληλεγγύη». Στους σκαπανείς της Ευρωπαϊκής ιδέας, ο οραματισμός αυτός φάνταζε ως μια τολμηρή περιπέτεια, το ίδιο συναρπαστική και μεγαλειώδης όπως αυτή της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, καθώς προβάλλει σήμερα μέσα από τις διαστάσεις του σύγχρονου πολιτικού εγχειρήματος ως αρχέτυπο και ως μαρτυρία διαχρονική της συνειδησιακής εξέλιξης του ανθρώπινου γένους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Καρλ Πόππερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμος Ι, «Η Γοητεία του Πλάτωνα», Κεφ. 10, σελ. 279, μτφ. Ειρήνης Παπαδάκη, Αθήνα, Δωδώνη, 1980. Η φράση αυτή επαναλαμβάνεται και στο πρόλογο της ελληνικής μετάφρασης, ό.π. σελ.29.
2. Georg Picht, *Wahrheit - Vernunft - Verantwortung*, Stuttgart 1969, σελ. 281.
3. Για το θέμα αυτό βλέπε την επιχειρηματολογία που αναπτύσσουν και την κριτική ανασκόπηση διαφόρων αντιλήψεων που επιχειρούν οι Ι.Σ. Τουλουμάνος, *Η Θεωρητική Θεμελίωση της Δημοκρατίας στην Αρχαία Ελλάδα*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1979, και Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η Αρχαία Ελληνική Δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Υψίλον/βιβλία, Αθήνα, 1986.
4. Καρλ Πόππερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμος Ι, Κεφ. 10, «Η ανοιχτή κοινωνία», σελ. 279.
5. Θεόφιλος Βέικος, *Ο μύθος του λόγου*, Αθήνα 1977, σελ. 68.
6. Βλέπε σχετικά το διάγραμμα πολιτικής ιστορίας στο σύντομο αλλά περιεκτικό μελέτημα του Antony Andrewes, *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*, μτφρ. Α. Παναγόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987².
7. Βλέπε σχετικά Βασ. Α. Κύρκος, *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός και Σοφιστική*, Αθήνα 1986, σελ. 18.
8. Για το περιεχόμενο της σοφιστικής διδασκαλίας και για την αποκατάστασή τους βλέπε Βασ. Α. Κύρκος, ό.π., όπως και Θεόφιλος Βέικος, *Αρχαίος Ελληνικός Διαφωτισμός: Πανεπιστημιακές εισηγήσεις*, Γιάννινα 1978.
9. E.A. Havelock, *The Liberal Temper in Greek Politics*, London 1957.
10. Ιμμάν. Καντ, *Δοκίμια*, μτφρ. Ε. Παπανούτσος, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα 1971.
11. Στο σημείο αυτό ο αρχαίος ελληνικός διαφωτισμός αποκλίνει ριζικά από τον νεότερο ευρωπαϊκό. Οι διαφωτιστικές ιδέες του 18ου αιώνα αποφαίνονταν για το αναπόδραστο μιας κοινωνικής επανάστασης. Η ανατροπή της άρχουσας τάξης και η οριστική αποκοπή από δεδομένες αξίες θεωρείται ως αναγκαία συνέπεια ή και ως κορύφωση του Διαφωτισμού. Βλέπε σχετικά, Παναγιώτης Κονδύλης, *Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, τόμος Α', Εκδόσεις Θεμέλιο 1987, σελ. 39 κ.ε.
12. Το διανοητικό αυτό κλίμα οφείλει αντίστροφα την ανάπτυξη του, διαμέσου μιας σχέσης ανάδρασης, στην ύπαρξη των δημοκρατικών παραδόσεων.
13. Andrewes, ό.π., σελ. 132.
14. Η διάκριση των εξουσιών δεν λειτουργούσε πρακτικά στην αρχαία Ελλάδα. Οφείλουμε στον Αριστοτέλη την παρατήρηση για τη διάχυση της εξουσίας στην θέσπιση του δικαίου, τη διοίκηση και την απονομή του δικαίου.
15. Για τις θεωρητικές τάσεις που αναπτύχθηκαν γύρω από το θέμα αυτό, βλέπε Μιχάλης Ι. Τσινισιζέλης, *Εισαγωγή στη θεωρία της Πολιτικής Ενοποίησης και στους θεσμούς των Ε.Κ.* στον τόμο Ν. Μαραβέγιας & Μ. Τσινισιζέλης, *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Θεωρία και Πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σελ. 17-63.
16. Ο Επιτάφιος είναι και ένας ύμνος στα αγαθά της ειρηνικής ζωής σ' ένα πολίτευμα δημοκρατικό.
17. Β. Κύρκος, ό.π. σελ. 162.
18. Kant, *Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*, ελληνική μτφρ. Ε. Παπανούτσου, *Ιδέα μιας Γενικής Ιστορίας με πρίσμα κοσμολογικό* στο Ιμμαν. Κάντ, *Δοκίμια*.
19. Παράθεμα από Μ. Τσινισιζέλη *Θεωρία πολιτικής ενοποίησης...* ό.π. σελ. 28.
20. Βάσω Παπανδρέου, «Ο ρόλος της Ελλάδας στη νέα Αρχιτεκτονική της Ευρώπης», *Εφημερίδα Το Βήμα*, 27 Οκτωβρίου 1991.